

Rozdział I. Wiadomości wstępne

§ 1. Źródła i miejsce prawa zobowiązań w polskim systemie prawnym

Literatura: Czachórski, Zobowiązania, § 1–3; S. Grzybowski, [w:] System Pr. Cyw., t. III, cz. 1, § 1–5; E. Łętowska, [w:] System Pr. Pryw., t. 5, § 2–4; *taż*, Prawo umów konsumenckich, Warszawa 2002; A. Stelmachowski, Zarys teorii prawa cywilnego, Warszawa 1998, rozdz. 1–5; J. Rajski, Prawo, rozdz. I.

I. Miejsce i funkcja prawa zobowiązań w systemie prawnym

1. Dział prawa cywilnego

Prawo cywilne stanowi odrębną **gałąź** systemu prawnego. Ten status prawa 1 cywilnego jest od wieków utrwalony w europejskiej (kontynentalnej) kulturze prawnej i w Polsce nigdy nie był kwestionowany.

Gałąź ta dzieli się z kolei na **działy**. Jednym z nich – obok części ogólnej, prawa rzeczowego, prawa spadkowego, prawa rodzinnego i prawa własności intelektualnej – jest prawo zobowiązań¹.

Charakteryzując z punktu widzenia **formalnego** normy tego działu prawa, można najogólniej powiedzieć, że regulują one **stosunki majątkowe typu względnego**, a więc prawa podmiotowe (wierzycelności) skuteczne wobec określonych indywidualnie podmiotów.

Natomiast główna ich **funkcja** polega na regulacji **obrotu** pieniędzmi, dobrami i usługami, a także ochronie interesów podmiotów przed uszczerbkami majątkowymi. W prawie zobowiązań dominuje funkcja **dynamiczna** nad statyczną w normowaniu stosunków cywilnoprawnych. Rola społeczna tego działu prawa cywilnego nabrała **fundamentalnego** znaczenia w systemie gospodarki rynkowej, stając się – głównie poprzez instytucję umowy zobowiązaniowej (por. *Nb.* 311–332 i 340–359) – instrumentem prawnym realizującym autonomiczne decyzje gospodarcze podmiotów działających na rynku. Rola ta w istot-

¹ Por. bliżej J. Radwański, System prawa cywilnego, EP 1994, Nr 1, s. 5 i n.

nej mierze różni się od funkcji spełnianej w systemie gospodarki centralnie sterowanej, gdzie prawo zobowiązań przede wszystkim służyło realizacji decyzji podejmowanych przez państwowe organy administracji gospodarczej.

2. Inne działy

- 2 Wspomniane kryteria pozwolą w sposób nader syntetyczny wskazać na podstawowe różnice występujące między prawem zobowiązań, a pozostałymi działami prawa cywilnego.
- 3 1. Tak więc rdzeniem **prawa rzeczowego** w odróżnieniu od prawa zobowiązań są normy wyznaczające bezwzględne prawa podmiotowe i to dotyczące rzeczy.
- 4 2. Z kolei, **prawo spadkowe** nie reguluje obrotu dobrami, usługami i pieniędzmi *inter vivos*, lecz przejście majątku osoby zmarłej na inne podmioty.
- 5 3. Różnice w przedmiocie regulacji występują również w odniesieniu do **prawa rodzinnego**, które ponadto zdominowane jest swoistym, niemajątkowym celem, jakim służyć mają jego normy nawet wtedy, gdy dotyczą sfery stosunków majątkowych.
- 6 4. Dział własności intelektualnej nastawiony jest na ochronę rezultatów myśli ludzkiej (wynalazków, utworów literackich itp.), ujmowanych jako dobra niewymierne przestrzennie (w przeciwieństwie do rzeczy), lecz o wartości majątkowej. Ta przedmiotowa podstawa wyodrębnienia tego działu prawa cywilnego pozwala ująć w nim nie tylko swoiste, bezwzględne prawa podmiotowe na wspomnianych dobrach, lecz także normy określające obrót nimi, a więc normy o charakterze zobowiązaniowym, dla których macierzystą i ogólniejszą regulacją pozostają jednak normy zawarte w dziale prawa zobowiązań.
- 7 5. Natomiast **część ogólna** prawa cywilnego nie reguluje samodzielnie występujących stosunków społecznych i dlatego na tej płaszczyźnie nie można znaleźć kryterium wyróżniającego ten dział prawa od innych działów prawa cywilnego, a w tym i od prawa zobowiązań. Na część ogólną składają się bowiem przepisy właściwe dla wszystkich szczegółowych działów prawa cywilnego. Jednakże więzi między częścią ogólną, a prawem zobowiązań są szczególnie bliskie z uwagi na podstawową rolę, jaką w sferze obrotu gospodarczego odgrywają czynności prawne objęte właśnie regulacją części ogólnej prawa cywilnego.

II. Źródła prawa zobowiązań

1. Prawo stanowione

Tylko prawo powszechnie obowiązujące może regulować stosunki cywilno- 8
prawne, a w tym i stosunki zobowiązaniowe. Źródłami powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej Polskiej są: Konstytucja, ustawy, ratyfikowane umowy międzynarodowe oraz rozporządzenia, a także akty prawa miejscowego – na obszarze działania kompetentnych organów (art. 87 Konstytucji RP).

Natomiast inne akty normatywne wydawane przez upoważnione do tego organy, a w szczególności zarządzenia, mają charakter **wewnętrzny**, tzn. że obowiązują tylko jednostki organizacyjne podległe organom wydającym te akty (art. 93 Konstytucji RP). Nie mogą więc mieć waloru źródeł prawa cywilnego.

a) Wśród **ustaw** największą doniosłość ma **Kodeks cywilny** z 1964 r., radykalnie zmodyfikowany, zwłaszcza nowelami wydawanymi od 1990 r. Prawu zobowiązań jest tam poświęcona Księga III – zresztą najobszerniejsza, obejmująca ponad połowę wszystkich przepisów KC (art. 353–921¹⁶). 9

Prawo zobowiązań zostało najwcześniej zunifikowane spośród wszystkich działów prawa cywilnego. Dokonano tego, wydając w 1933 r. Kodeks zobowiązań oraz rok później Kodeks handlowy, przy czym obie kodyfikacje weszły w życie 1.7.1934 r., a przestały obowiązywać dopiero 31.12.1964 r., poza pewnymi partiami Kodeksu handlowego, które zachowały moc obowiązującą także pod rządem Kodeksu cywilnego (por. art. VI PWKC) – do 1.1.2001 r., kiedy to wszedł w życie Kodeks spółek handlowych.

Kodyfikacje te, a zwłaszcza Kodeks zobowiązań, wywarły ogromny wpływ na rozwój polskiej nauki prawa cywilnego, a także na treść obowiązującego Kodeksu cywilnego.

Poza regulacją podstawowych instytucji prawa zobowiązań zamieszczoną w Kodeksie 10
cywilnym, stosunki prawne tego typu normuje wiele **ustaw szczególnych** wobec Kodeksu, które uzupełniają, a dla pewnych obszarów także modyfikują postanowienia kodeksowe.

Por. zwłaszcza ustawy: Prawo własności przemysłowej, o prawie autorskim i prawach pokrewnych, Prawo przewozowe, Kodeks morski, Prawo dewizowe, o komercjalizacji i prywatyzacji, o działalności ubezpieczeniowej, o ochronie praw lokatorów, Prawo zamówień publicznych, Prawo bankowe, Prawo wekslowe, Prawo czekowe, o obrocie instrumentami finansowymi.

b) Także **rozporządzenia** są częstym środkiem regulowania stosunków 11
zobowiązaniowych.

Jednakże ich rola ulega istotnemu ograniczeniu w świetle Konstytucji RP. Rozporządzenia mogą bowiem wydać obecnie jedynie organy wskazane w Konstytucji RP, i to na podstawie szczegółowego upoważnienia zawartego w ustawie i w celu jej wykonania – przy czym norma upoważniająca do wydania rozporządzenia powinna nie tylko określać kompetentny organ i zakres

spraw przekazanych do uregulowania, ale nawet wytyczne dotyczące treści rozporządzenia (art. 92 w zw. z art. 142, 146, 148, 149 Konstytucji RP).

- 12 c) Konstytucja RP wyraźnie reguluje przesłanki uznania umów międzynarodowych za źródła prawa polskiego, co budziło dawniej kontrowersje. W myśl art. 91 Konstytucji RP ratyfikowana umowa międzynarodowa, po jej ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw RP, stanowi część krajowego porządku prawnego i jest bezpośrednio stosowana, chyba że jej stosowanie jest uzależnione od wydania ustawy. Natomiast umowa międzynarodowa, ratyfikowana za **uprzednią zgodą wyrażoną w ustawie**, ma nawet pierwszeństwo przed innymi ustawami, jeżeli ich treści nie da się pogodzić z umową międzynarodową. Polskę wiązały liczne umowy międzynarodowe, które regulują m.in. problematykę stosunków zobowiązaniowych. W szczególności dotyczą one sfery własności intelektualnej, przewozu i sprzedaży towarów.
- 13 Swoiste problemy pojawiły się na tle dążenia Polski do uzyskania członkostwa w **Unii Europejskiej**, co znalazło wyraz w Układzie Europejskim z 16.12.1991 r. ustanawiającym Stowarzyszenie między Rzeczpospolitą Polską, z jednej strony, a Wspólnotami Europejskimi (obecnie Unią Europejską) i ich państwami członkowskimi, z drugiej strony. Układ ten wszedł w życie 1.2.1994 r. (zał. do Dz.U. z 1994 r. Nr 11, poz. 38 ze zm.). Przewidziane w nim Stowarzyszenie pomogło Polsce w osiągnięciu ostatecznego celu, jakim było uzyskanie członkostwa w Unii Europejskiej.

W związku z tym RP zobowiązała się dostosowywać prawo polskie do ustawodawstwa istniejącego w Unii Europejskiej.

W dniu 16.4.2003 r. w Atenach został podpisany Traktat dotyczący przystąpienia Polski do Unii Europejskiej (Traktat akcesyjny), który po wyrażeniu zgody na jego ratyfikację w referendum przeprowadzonym w dniach 7–8.6.2003 r., został ratyfikowany przez Prezydenta RP 23.7.2003 r. i wszedł w życie z dniem 1.5.2004 r. (Dz.U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864). Najważniejszym skutkiem tego faktu jest przyjęcie przez Polskę dotychczasowego dorobku prawnego Unii (*acquis communautaire*). Od 1.5.2004 r. organy stosujące prawo w Polsce mają obowiązek uwzględniać normy prawne wydane przez organy Unii Europejskiej.

Unia Europejska jest organizacją ponadnarodową o samodzielnym porządku prawnym – różnym od prawa międzynarodowego i prawa krajowego państw członkowskich. Składa się na nie tzw. prawo **pierwotne**, obejmujące normy zawarte w traktatach założycielskich oraz tzw. prawo **wtórne**, stanowione przez organy Unii Europejskiej. W szczególności wydają one: tzw. **rozporządzenia**, które bezpośrednio obowiązują na całym obszarze Unii Europejskiej oraz **dyrektywy i decyzje ramowe**, które zobowiązują państwa członkowskie

tylko do osiągnięcia określonych celów; natomiast pozostawiają im swobodę wyboru właściwych form. Dyrektywa, elastyczniejszy w porównaniu z rozporządzeniami instrument działania, jest najczęściej stosowanym środkiem w procesie harmonizowania prawa UE.

Także w zakresie stosunków obligacyjnych (szczególnie w przedmiocie 14
prawa umów, np. szereg dyrektyw dotyczących ochrony konsumentów) można dostrzec proces unifikacji i harmonizacji prawa europejskiego, w celu usunięcia przeszkód w swobodzie obrotu gospodarczego na całym obszarze UE oraz zapewnienia jednolitych standardów ochrony podmiotom prawa. Prowadzone są także prace nad przygotowaniem europejskiego kodeksu cywilnego. Jeżeli nawet w bliższej perspektywie trudno oczekiwać jednolitego prawa cywilnego UE czy nawet obligacyjnego, to trzeba zauważyć dotychczasowe wyniki tych prac, zwłaszcza w postaci Zasad Europejskiego Prawa Kontraktów (PECL – *Principles of European Contract Law*), Zasad Europejskiego Prawa Czynów Niedozwolonych (PETL – *Principles of European Tort Law*) oraz Projektu Wspólnych Ram Odniesienia (DCFR – *Draft Common Frame of Reference*)¹. Zawierają one modelowe regulacje prawne w postaci przepisów (wzbogaconych o komentarze), które wyrażają *opinio communis* w określonych kwestiach. Coraz powszechniej zyskują one uznanie, a w konsekwencji ich oddziaływanie na proces unifikacji prawa UE jest coraz istotniejsze i z pewnością nie pozostają one także bez wpływu na kształt stanowienia i stosowania prawa w Polsce.

W uzasadnieniu uchw. SN(7) z 26.1.2005 r. (III CZP 42/04, OSNC 2005, Nr 9, poz. 149) Sąd powołał się na reguły sformułowane w przedmiocie przedawnienia roszczeń o odsetki w Zasadach Europejskiego Prawa Kontraktów.

2. Prawo zwyczajowe i zwyczaj

Utrwalony w nauce prawa cywilnego pogląd przyjmował, że obok prawa 15
stanowionego także prawo zwyczajowe może regulować stosunki cywilnoprawne (w tym i zobowiązaniowe) w zakresie niekolidującym z prawem stanowionym.

¹ DCFR powstał na zlecenie Komisji Europejskiej, w związku z pracami nad harmonizacją i unifikacją europejskiego prawa umów, w dążeniu do stworzenia jednolitego europejskiego prawa prywatnego, por. *C. von Bar, E. Clive, H. Schulte-Nölke*, Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR), Monachium 2009. Por. także *J. Rąjski*, Kierunki rozwoju europejskiego prawa kontraktów, KPP 2002, z. 1, s. 213 i n. oraz *E. Bagińska*, Tendencje rozwojowe odpowiedzialności deliktowej w Europie końcu XX i początkach XXI wieku, [w:] Czyny niedozwolone w prawie polskim i prawie porównawczym. Materiały IV Ogólnopolskiego Zjazdu Cywilistów, pod red. *M. Nesterowicza*, Toruń 24–25.6.2011 r., Warszawa 2012.

Przepisy Konstytucji RP w Rozdziale III pt. „Źródła prawa” nie odnoszą się do tej kwestii, poprzestając na regulacji aktów normatywnych. Można stąd wnosić, że w Rzeczypospolitej Polskiej nie ma innych źródeł prawa poza prawem stanowionym. Bardziej jednak przekonujący wydaje się pogląd, iż treść Rozdziału III Konstytucji RP zamyka tylko krąg źródeł prawa stanowionego, natomiast nie wyłącza kształtowania się norm prawa zwyczajowego, jeżeli nie pozostają one w kolizji z prawem stanowionym i odpowiadają formułowanym w doktrynie prawniczej przesłankom.

- 16 Od prawa zwyczajowego należy odróżnić **zwyczaj**. Jest to powszechnie stosowana w danym czasie, w danym środowisku i w danych stosunkach społecznych praktyka pewnego zachowania. W odróżnieniu więc od prawa zwyczajowego zwyczaje nie wyznaczają żadnej powinności i w tym sensie „nie obowiązują”. Uzyskują one jednak doniosłość prawną przez to, że przepisy prawne odsyłają do nich, wskazując w ten sposób organom rozstrzygającym bardziej szczegółowe dyrektywy od wyznaczonych w treści tych przepisów.

Dla stosunków zobowiązaniowych doniosłe znaczenie mają zwłaszcza przepisy odsyłające do zwyczajów przy:

- 1) wykładni oświadczeń woli (art. 65 KC);
- 2) zawarciu umowy (art. 69 KC);
- 3) określeniu sposobu wykonywania zobowiązań (art. 354 KC);
- 4) określeniu mocy wiążącej wzorców umów (art. 384 § 2 KC);
- 5) ustalaniu treści stosunku zobowiązaniowego (art. 56, 394, 699, 788 § 2, art. 801 § 2, art. 908 KC). Artykuł 56 KC daje podstawę do precyzowania treści stosunku zobowiązaniowego na podstawie zwyczaju, także w wypadkach wyraźnie w przepisach prawnych niewskazanych.

Należy przyjąć, że tylko zwyczaje niesprzeczne z normami prawnymi bezwzględnie wiążącymi oraz z zasadami współżycia społecznego mogą znaleźć zastosowanie. W ten sposób zapewnia się aksjologiczną spójność systemu prawnego (por. bliżej wykład z części ogólnej prawa cywilnego).

W obrocie międzynarodowym rola zwyczajów – zwłaszcza handlowych – jest powszechnie akceptowana. Znalazło to w szczególności wyraz w postanowieniach Konwencji o umowach międzynarodowej sprzedaży towarów z 1980 r. (Konwencja wiedeńska), która może być uznana za przejaw ogólnoświatowych standardów prawnych w tym względzie.

3. Prawo intertemporalne

- 17 Kodeks cywilny zaczął obowiązywać od 1.1.1965 r. – z modyfikacjami wprowadzonymi późniejszymi ustawami.

Nie znaczy to jednak, że wszystkie dawniejsze uregulowania prawne utraciły wszelką doniosłość prawną. Kwestię tę normuje tzw. **prawo intertempo-**

ralne (międzyczasowe), stanowiące przedmiot wykładu części ogólnej prawa cywilnego. W tym miejscu należy więc tylko wspomnieć o regułach odnoszących się do stosunków zobowiązaniowych.

Z tego punktu widzenia najpierw na podkreślenie zasługuje zasada, że do czynności prawnej stosuje się prawo obowiązujące w **chwili jej dokonania** (*tempus regit actum*). W związku z tym dawne prawo jest właściwe do oceny tej czynności (por. art. XXVI, XXVII § 2 PWKC), a nowe prawo – jedynie dla skutków zdarzeń prawnych, które nastąpiły po wejściu w życie Kodeksu cywilnego i **które nie są związane z istotą** stosunku prawnego (por. art. XLIX § 1 PWKC). Za tego rodzaju skutki ustawodawca uznał w szczególności przejście praw i obowiązków, odnowienie, potrącenie, niemożliwość świadczenia, wygaśnięcie lub zmianę zobowiązania (art. XLIX § 2 PWKC) oraz skutki niewykonania zobowiązań i zwłoki wierzyciela (art. XLIX § 3 PWKC).

Skutkiem związanym z istotą stosunku prawnego jest np. dopuszczalność odwołania darowizny (art. 898 KC).

Jednakże do zobowiązań **już istniejących z umów**: kontraktacji, najmu, dzierżawy, rachunku bankowego, ubezpieczenia, renty lub dożywocia stosuje się nowe prawo przy ocenie wszelkich skutków prawnych powstałych pod rządą nowego prawa – bez względu na to, czy są one związane z istotą stosunku prawnego (art. L PWKC). Sens tego przepisu powinien być interpretowany rozszerzająco, tak by objął wszelkie stosunki zobowiązaniowe o charakterze trwałym. Ich reżim prawny bowiem w całości powinien podlegać aktualnie obowiązującemu prawu.

Wspomniane zasady prawa intertemporalnego zostały wyrażone w przepisach wprowadzających Kodeks cywilny w odniesieniu do tego tylko Kodeksu. Jednakże mają one walor ogólniejszy, odnoszą się do wszelkich relacji prawa dawnego do prawa nowego.

III. Struktura prawa zobowiązań

1. Część ogólna i szczegółowa

Jak wspomniano już o tym w przedmowie, prawo zobowiązań zwykle dziel 18
się na część ogólną i szczegółową, aczkolwiek podział taki nie został formalnie wyrażony w Księdze III KC. Jednak powszechnie przyjmuje go nauka, a ustawodawca w myśl jej wskazań ułożył ciąg znajdujących się tam przepisów. Tak więc, całość zagadnień uregulowanych w art. 353–534 KC zalicza się do części ogólnej prawa zobowiązań. Natomiast problematyka art. 535–921¹⁶ KC składa się na część szczegółową tego działu prawa.

Należy podkreślić, że normy części ogólnej prawa zobowiązań **bezpośrednio** odnoszą się nie tylko do szczegółowych typów zobowiązań uregulowanych w Księdze III KC, lecz także do stosunków zobowiązaniowych w obrębie innych ksiąg KC, a także poza Kodeksem.

Przykład: Do uregulowanego w Księdze IV KC zobowiązania spadkobiercy z tytułu zapisu testamentowego należy uzupełniająco stosować ogólne postanowienia Księgi III o zobowiązaniach, które rozstrzygają nierozwiązany w przepisach o zapisie (art. 968 i n. KC) problem, w jaki sposób odpowiada kilku zapisobierców, gdy przedmiot zapisu jest niepodzielny. Znajdzie wówczas zastosowanie art. 380 KC.

2. Zróżnicowania podmiotowe

- 19 Poza tym na obszarze całego prawa zobowiązań pojawiają się pewne swiste uregulowania stosunków zobowiązaniowych oraz odnoszących się do nich czynności prawnych, które uwarunkowane są cechami podmiotów uczestniczących w tych stosunkach.

Różnice te wiążą się z dwoma rodzajami podmiotów: przedsiębiorcami i konsumentami.

- 20 Profesjonalistę zajmującego się działalnością gospodarczą tradycyjnie określano w Polsce mianem „kupiec” lub „przedsiębiorca”. Natomiast w ustawodawstwie PRL zniknęły te określenia, ustępując miejsca zwrotowi „jednostka gospodarki uspołecznionej”. Ze względu na jego znaczenie, wskazujące na usytuowanie owych jednostek w systemie gospodarki socjalistycznej centralnie sterowanej, termin ten został usunięty z Kodeksu, a w ustawodawstwie pozakodeksowym przyjęto określenie „podmiot gospodarczy” (por. nieobowiązująca już ustawa z 23.12.1988 r. o działalności gospodarczej, Dz.U. Nr 41, poz. 324 ze zm.).

Ów niefortunny zwrot językowy zastąpiony został z kolei tradycyjnym określeniem „przedsiębiorca”. Pojawiło się ono najpierw w ustawie z 16.4.1993 r. o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 419 ze zm.), a przepisy wprowadzające ustawę z 20.8.1997 r. o Krajowym Rejestrze Sądowym (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 986) wprowadziły go do innych ustaw w miejsce „podmiotu gospodarczego”. Od tego czasu w nowych przepisach prawnych stosowany jest już wyłącznie termin „przedsiębiorca”.

Pojawił się on także w przepisach nowelizujących Kodeks cywilny (por. art. 385⁴) – obok istniejących już określeń wskazujących na działalność gospodarczą osób (por. np. art. 118, 355 § 2, art. 449¹ KC). Pojęcie przedsiębiorcy zostało zdefiniowane w art. 43¹ KC, wprowadzonym nowelą z 14.2.2003 r. (Dz.U. Nr 49, poz. 408). W myśl tego przepisu przedsiębiorcą jest osoba fizyczna, osoba prawna i jednostka organizacyjna, o której mowa w art. 33¹ § 1 KC, prowadząca we własnym imieniu działalność gospodarczą lub zawodową.

Podmiotom, które w takiej roli występują na rynku, stawia się szczególnie wysokie wymagania co do rzetelności (uczciwości kupieckiej) wobec ich klientów, a także znajomości zawodu. Szybkość i prostota dokonywanych masowo obrotów gospodarczych również uzasadnia swoiste w pewnym zakresie uregulowania tych zagadnień. Kodeks cywilny w licznych przypadkach, aczkolwiek w jeszcze niedostatecznej mierze, uwzględnia wspomniane swoistości działalności gospodarczej.

Stosunki prawne z udziałem przedsiębiorców, a zwłaszcza między nimi, regulowane były przed kodyfikacją prawa cywilnego w odrębnym Kodeksie handlowym. Dzisiaj traktować je należy jako szczególne rodzaje cywilnoprawnych zobowiązań. Ze względów dydaktycznych oraz specjalizacji naukowych stanowią one przedmiot odrębnych wykładów uniwersyteckich oraz opracowań podręcznikowych.

Z drugiej strony, stosunki zobowiązaniowe w istotnej mierze znamionuje 21 orientacja **prokonsumencka**, wyznaczona już w art. 76 Konstytucji RP, a określona bliżej dyrektywami UE, które implementowane są do polskiego prawa zobowiązań¹.

W myśl art. 22¹ KC, wprowadzonego nowelą z 14.2.2003 r., za konsumenta uważa się osobę fizyczną dokonującą czynności prawnej niezwiązanej bezpośrednio z jej działalnością gospodarczą lub zawodową.

Ochronny reżim konsumenta jest korelatywnie sprzężony z odpowiednimi obowiązkami przedsiębiorcy, który występuje w roli drugiej strony stosunku cywilnoprawnego. Chodzi tu przy tym nie tyle o paternalistyczną opiekę nad słabszym ekonomicznie konsumentem, ile raczej o zrekompensowanie jego mniejszej wiedzy o przedmiocie zobowiązania i jego treści – w porównaniu z profesjonalistą, jakim zawsze jest przedsiębiorca². Także o zniwelowanie skutków zaskoczenia, wywołanych nieoczekiwaną często przez konsumenta w danym miejscu i czasie propozycją przedsiębiorcy zawarcia umowy. Szczególne znaczenie mają przepisy PrKonsum oraz ustawy z o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r. poz. 2070).

¹ Por. podstawowe w tym względzie prace *E. Lętowskiej*, Prawo umów konsumenckich oraz *też*, Europejskie prawo umów konsumenckich, Warszawa 2004.

² Por. szerzej *E. Lętowska*, Prawo umów konsumenckich, s. 2 i n.

IV. Podstawowa literatura do prawa zobowiązań

1. Przed kodyfikacją

- 22 Z uwagi na znaczne podobieństwo Księgi III KC do KZ z 1933 r. w pewnej mierze zachowały aktualność opracowania do Kodeksu zobowiązań. Przede wszystkim odnosi się to do obszernego podręcznika *R. Longchamps de Berier* – głównego referenta KZ – pt. „Zobowiązania” (I wyd. – Lwów 1938, II wyd. – Lwów 1939, reprint Poznań 1999, III wyd. z uzupełnieniami *J. Górskiego*, Poznań 1948).

Ponadto spod pióra koreferenta projektu KZ – *L. Domańskiego* – wyszedł obszerny i godny polecenia komentarz do tej kodyfikacji pt. „Instytucje kodeksu zobowiązań”, t. I, Warszawa 1936 i t. II, Warszawa 1938.

Natomiast kursowy wykład tego działu prawa cywilnego zawiera podręcznik *F. Zolla*, *Zobowiązania w zarysie*, I wyd., Warszawa–Kraków 1946 i II wyd., Warszawa 1948.

2. Przed reformą Kodeksu

- 23 Pod rządem Kodeksu cywilnego – do czasu jego gruntownej reformy w 1991 r. – ukazały się trzy podręczniki akademickie z zakresu prawa zobowiązań. Pierwszy – *W. Czachórskiego*, *Prawo zobowiązań w zarysie*, Warszawa 1968, którego skrócona wersja pt. „Zobowiązania. Zarys wykładu”, doczekała się licznych wydań; drugi – *A. Ohanowicza* i *J. Górskiego*, *Zarys prawa zobowiązań*, Warszawa 1970; trzeci – *Z. Radwańskiego*, *Prawo zobowiązań*, Warszawa 1986, stanowiący podstawę niniejszego opracowania.

Ponadto dla osób pragnących pogłębić wiedzę o prawie zobowiązań godny polecenia jest System Prawa Cywilnego, którego t. III, wydany w dwóch częściach, obejmuje całość prawa zobowiązań: cz. 1 – Prawo zobowiązań. Część ogólna, Ossolineum 1981, pod red. *Z. Radwańskiego*; cz. 2 – Prawo zobowiązań. Część szczegółowa, Ossolineum 1976, pod red. *S. Grzybowskiego*. Redaktorem naczelnym Systemu był *W. Czachórski*.

Wartościową pomoc naukową stanowią także komentarze, adresowane jednak głównie do praktyków. Ukazały się dwa tego typu opracowania: pierwsze – Kodeks cywilny. Komentarz, Warszawa 1972, którego t. II poświęcony jest prawu zobowiązań (pod red. *Z. Resicha*, *J. Ignatowicza*, *J. Pietrzykowskiego*, *J.I. Bielskiego*), drugie – Kodeks cywilny z komentarzem, Warszawa 1980 (II wyd. 1989) – pod red. *J. Winiarza*.

3. Po reformie Kodeksu

W postaci przystosowanej do zmian legislacyjnych, jakie nastąpiły po 24 1989 r., ukazały się nowe podręczniki.

Doniosłe znaczenie ma powstały pod red. *Z. Radwańskiego* System Prawa Prywatnego. Problematykę części ogólnej zobowiązań ujęto w dwóch tomach: t. 5, Prawo zobowiązań – część ogólna, pod red. *E. Łętowskiej*, oraz t. 6, Prawo zobowiązań – część ogólna, pod red. *A. Olejniczaka*.

Ponadto na uwagę zasługują komentarze do Kodeksu cywilnego.

§ 2. Zobowiązanie

Literatura: *Czachórski*, Zobowiązania, § 5–9; *S. Grzybowski*, [w:] System Pr. Cyw., t. III, cz. 1, § 7–10; *M. Gutowski*, [w:] Kodeks cywilny. Komentarz, t. I, pod red. *M. Gutowskiego*, uw. do art. 353; *A. Klein*, Elementy zobowiązaniowego stosunku prawnego, Wrocław 1980; *A. Kubas*, Rozszerzona skuteczność wierzytelności, SC 1969, t. XIII–XIV; *E. Łętowska*, [w:] System Pr. Pryw., t. 5, § 1; *P. Machnikowski*, [w:] *Gniewek, Machnikowski*, KC. Komentarz, uw. do art. 353 KC; *tenże*, Swoboda umów według art. 353¹ KC. Konstrukcja prawna, Warszawa 2005, s. 41 i n.; *A. Olejniczak* [w:] *Kidyba*, KC. Komentarz, uw. do art. 353; *M. Pyziak-Szafnicka*, Prawo podmiotowe, SPP 2006, z. 1, s. 41–127; *M. Saffan*, Zasada swobody umów (uwagi wstępne na tle wykładni art. 353¹ k.c.), PiP 1993, z. 4.

I. Pojęcie

1. Elementy

Zobowiązanie jest **rodzajem stosunku cywilnoprawnego** o swoich 25 tych cechach wskazanych w odpowiednich normach prawa zobowiązań (por. art. 353 KC).

Jak każdy stosunek cywilnoprawny, tak i zobowiązanie można bliżej opisać za pomocą podstawowych pojęć określających poszczególne elementy stosunku cywilnoprawnego, do których zwykle zalicza się: podmioty, ich prawa i obowiązki składające się na treść stosunku zobowiązaniowego oraz jego przedmiot. W odniesieniu do stosunku zobowiązaniowego elementy te określane są szczególnie nazwami.

Tak więc, podmiot uprawniony określa się mianem **wierzyciela**, a podmiot 26 zobowiązany – nazwą **dłużnika** (art. 353 § 1 KC).

Przykład: Są to określenia adekwatne do każdego stosunku zobowiązaniowego, niezależnie od tego, z jakiego zdarzenia on powstał lub do jakiego typu zobowiązania należy. Wierzycielem jest np. ten, kto udzielił drugiemu (dłużnikowi) pożyczki; ten, kto został przez kogoś (dłużnika) obdarowany; ten, kto został potrącony przez samochód i na tej podstawie żąda od posiadacza pojazdu (dłużnika) odszkodowania.

- 27 Stosownie do tego, **uprawnienia wierzyciela** określa się zbiorczym mianem **wierzytelności** (por. art. 306, 356 § 2, art. 498, 500, 502, 504, 505, 507, 509–511, 513–518, 525 KC), a **obowiązki dłużnika** terminem **dług** (por. art. 373, 379, 382, 508, 519–525, 922, 989 KC).
- 28 Natomiast za przedmiot zobowiązania uważa się **świadczenie**, przez co rozumieć należy wskazane treścią zobowiązania zachowanie się dłużnika na rzecz wierzyciela (art. 353 § 2 KC).

2. Stosunek prawny typu względnego

- 29 Stosunek zobowiązaniowy jest stosunkiem prawnym typu względnego; polega bowiem na tym, „że wierzyciel może żądać od dłużnika świadczenia” (art. 353 § 1 KC). Łączy on więc zawsze podmioty indywidualnie oznaczone. Z reguły osoby te są już znane w chwili powstania zobowiązania, jednakże nie jest to konieczne. Wystarczy, aby wskazany został sposób ich oznaczenia na tyle dokładny, by w chwili, gdy świadczenie ma być spełnione, wiadomo było, kto komu ma świadczyć. Typowym przykładem takiego pośredniego sposobu wyznaczania podmiotów stosunku zobowiązaniowego są tzw. zobowiązania realne (np. stosunki między współwłaścicielami rzeczy), których cechą swoistą jest to, że osobę dłużnika lub wierzyciela wskazuje się poprzez określenie pozycji prawnej względem indywidualnie oznaczonej rzeczy.

W podanym wyżej przykładzie podmiotem stosunku zobowiązaniowego jest więc każdorazowy współwłaściciel indywidualnie oznaczonej rzeczy.

- 30 Przepisy prawa zobowiązań w zasadzie operują schematem jednego wierzyciela i dłużnika. Jednak w tym samym długi lub wierzytelności może uczestniczyć kilku wierzycieli lub dłużników (por. bliżej *Nb.* 275–310). Z tego względu dogodnie jest posługiwanie się terminem „**strona**” w znaczeniu: wierzyciel albo dłużnik, dla określenia właściwej pozycji podmiotów w strukturze stosunku zobowiązaniowego. Termin ten także występuje w języku przepisów prawnych (por. np. art. 365 § 2 i 3, art. 387 § 2, art. 388 § 1, art. 389, 390 § 1 i 2, art. 391, 394–396, 456 KC).
- 31 W znacznej części stosunków zobowiązaniowych, wynikających z tzw. umów wzajemnych, struktura zobowiązania jest bardziej złożona przez to, że ten sam podmiot (lub podmioty) występuje równocześnie w dwóch rolach: jako wierzyciel ze względu na jedno świadczenie i jako dłużnik ze względu na inne świadczenie.

Przykład: Ilustracją tej sytuacji może być stosunek zobowiązaniowy wynikający z umowy sprzedaży. Sprzedawca jest tu dłużnikiem wobec kupującego ze względu na ciążący na sprzedawcy obowiązek przeniesienia własności rzeczy i jej wydania. Natomiast ten sam sprzedawca jest równocześnie wierzycielem kupującego ze względu na ciążący na kupującym obowiązek zapłaty określonej ceny (sumy pieniężnej).

Wierzytelności te i długi są przy tym ze sobą wzajemnie splecione w tym sensie, że niewykonanie lub nienależyte wykonanie jednego świadczenia wywiera wpływ na obowiązek wykonania drugiego świadczenia. Z tego względu dogodniej jest wspomniane wierzytelności i długi wzajemne konstruować jako elementy **jednego** stosunku zobowiązaniowego niż jako dwa różne stosunki zobowiązaniowe.

Innego rodzaju wzbogacenie podmiotowej struktury zobowiązania polega na wprowadzeniu do jego ram **osoby trzeciej**, której przysługują wobec stron stosunku zobowiązaniowego (wierzyciela lub dłużnika) określone uprawnienia lub na której ciążyą pewne obowiązki. Typowym tego przykładem są stosunki wynikające z tzw. umowy na rzecz osoby trzeciej (por. *Nb.* 469–479). Są to jednak sytuacje wyjątkowe w prawie zobowiązań.

Z kolei, umowa spółki stanowi przykład powstawania **wielostronnych** 33 stosunków zobowiązaniowych. Ich struktura tym różni się od wspomnianych wyżej stosunków prawnych, że każdy podmiot zajmuje względem innego podmiotu taką samą pozycję prawną – jest więc zarówno dłużnikiem, jak i wierzycielem co do określonych świadczeń.

3. Treść

Przechodząc do omówienia treści stosunku zobowiązaniowego, należy roz- 34 począć od wierzytelności, którą art. 353 § 1 KC eksponuje jako podstawowy jej element.

Wierzytelność jest po prostu swoistym prawem podmiotowym, które w stosunku zobowiązaniowym przysługuje wierzycielowi. Jak każde prawo podmiotowe – także wierzytelność – służy podmiotowi do zaspokojenia jego interesów, które w żadnym razie nie mogą być „sprzeczne ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem tego prawa lub z zasadami współzycia społecznego” (art. 5 KC). Interes ten z reguły przybiera w stosunkach zobowiązaniowych charakter majątkowy. Nie jest to jednak konieczne, ponieważ także wartości niemajątkowe mogą być realizowane w stosunkach zobowiązaniowych.

Dotyczy to zarówno przypadku, gdy pewne korzystne dla podmiotu stany rzeczy o charakterze niemajątkowym chronione są za pomocą świadczeń pieniężnych, jak i sytuacji, w której interesy niemajątkowe mają być realizowane przez zachowanie dłużnika niepolegające na zapłacie pieniędzy. Pierwszy przypadek – to ochrona zdrowia i innych dóbr osobistych za pomocą pieniężnego zadośćuczynienia (art. 445 KC). Drugi przypadek – to np. umowa sąsiadów zakazująca gry na fortepianie w określonych godzinach. W razie przekroczenia tego zakazu wierzycielowi przysługują środki przymusu egzekucyjnego dla zrealizowania tego zobowiązania.

35 Jeśli brak jest uwarunkowań ekonomicznych, ze szczególną starannością należy badać, czy dany stosunek prawny nie podlega innym normom – w głównej mierze służącym ochronie określonych interesów niemajątkowych – w szczególności prawu rodzinnemu.

Interes ten musi być także zgodny z zasadami współżycia społecznego i ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem prawa podmiotowego. Z reguły do realizacji celów blahych nie podejmuje się zobowiązań **prawnie wiążących**.

Tradycyjnie uznaje się je za tzw. zobowiązania towarzyskie (np. przyjęcie zaproszenia na kolację u przyjaciela).

W praktyce wątpliwość wywołuje kwalifikacja umów lub czynności dokonanych „z grzeczności”. Otóż sam fakt, że ktoś z uprzejmości lub kierując się uczuciem, zobowiąże się do świadczenia nieodpłatnie, nie stanowi jeszcze podstawy do uznania takiego zobowiązania za prawnie niewiążące. Wszelkie bowiem motywy, rozumiane jako przeżycia podmiotu działającego, nie mają same przez się doniosłości prawnej. Istotna jest treść zakomunikowanego drugiej stronie oświadczenia woli, które podlega interpretacji w myśl reguł wskazanych w art. 65 KC. Jeżeli więc reguły językowe, forma wypowiedzi, jej kontekst lub zwyczaj nie pozwalają jednoznacznie rozstrzygnąć kwestii, czy podjęte zobowiązanie ma walor prawnie wiążący, należy odwołać się do najogólniejszego domniemania wspartego zasadami współżycia społecznego, że ludzie działają **racjonalnie** i w konsekwencji doprowadzają do pogorszenia swojej sytuacji poza ochroną prawa jedynie, gdy chodzi o zmiany nieznaczne¹. Tak więc np. przenocowanie krewnego, udzielenie pomocy nieporadnej starszej osobie uznać można za działania nieobjęte zobowiązaniem prawnym. Natomiast, gdy ojciec udziela poręczenia wekslowego na zabezpieczenie zobowiązań swojej córki, kierując się uczuciem, to jego zobowiązanie wekslowe jest ważnym zobowiązaniem prawnym.

36 Wierzytelność jest zarazem **prawem podmiotowym względnym**. Kieruje się ona bowiem przeciwko indywidualnie oznaczonej osobie, jaką jest dłużnik i tylko przez niego może być naruszona (art. 353 § 1 KC). Jeżeli podmiot zobowiązany został zindywidualizowany już w momencie powstania zobowiązania, a należne świadczenie jest już od samego początku dostatecznie ściśle oznaczone, wówczas wierzytelność przyjmuje od razu postać **roszczenia** (uprawnienia podmiotowo i przedmiotowo skonkretyzowanego).

Przykład: A pożyczył od B 1000 zł, które zobowiązał się zwrócić za miesiąc.

Może być jednak i tak, że owa indywidualizacja podmiotowa lub przedmiotowa aktualizuje się dopiero później, w czasie trwania stosunku zobowiązaniowego.

Przykład: Świadczenie lub jego rozmiar mają być oznaczone przez stronę lub osobę trzecią; zależą od różnych okoliczności (np. przy dożywociu lub rencie); podmiot nie jest jeszcze zindywidualizowany (np. przy przyrzeczeniu publicznym lub papierach wartościowych).

¹ Por. bliżej *A. Szlęzak*, Stosunki majątkowe między konkubentami. Zagadnienia wybrane, Poznań 1992, s. 29–37.

Zawsze jednak ostatecznie każda wierzytelność prowadzi do powstania roszczenia – najpóźniej w chwili wykonania świadczenia – i w tym sensie stanowi immanentny element wierzytelności.

Roszczeń tych może zresztą przysługiwać wierzycielowi **wiele**, ponieważ dłużnik może być zobowiązany do dokonywania różnych działań na rzecz wierzyciela, przypadających niekiedy w różnym czasie lub w określonych tylko okolicznościach, pojawiających się w toku trwania stosunku zobowiązaniowego. Roszczenia te wprawdzie służą jednemu celowi, jakim jest zaspokojenie wskazanego w treści zobowiązania interesu wierzyciela, jednak wyróżniają się pewną samodzielnością widoczną np. w odrębnym sposobie ustalania przedawnienia lub prekluzji.

Przykład: Wierzytelność uprawnionego do renty realizuje się przez pojawianie się poszczególnych roszczeń o zapłatę określonych i przypadających w ustalonych terminach świadczeń rentowych. To samo można powiedzieć o świadczeniu czynszu najmu. Stosunek ten dostarcza także przykładów pojawiania się w toku jego trwania różnorodnych roszczeń, jak np. o wydanie przedmiotu najmu, ewentualne remonty itp.

Ponadto prawo podmiotowe wierzyciela może być wzbogacane jeszcze **37** o uprawnienia **kształtujące**, na mocy których ma on kompetencję do zniesienia lub zakończenia albo zmiany stosunku zobowiązaniowego przez jednostronną czynność prawną.

Przykład: Prawo wypowiedzenia stosunku najmu przez wynajmującego wskutek niepłacenia czynszu przez najemcę (art. 672 KC) albo prawo wierzyciela do odstąpienia od umowy – w razie niewykonania świadczenia wzajemnego (art. 491 i n. KC) lub prawo do wyboru świadczenia w zobowiązaniach przemennych (art. 365 KC).

Uprawnienia wierzyciela zwykle się klasyfikować na **główne i uboczne** **38**. Główne służą realizacji podstawowego interesu wierzyciela i polegają na wykonaniu pierwotnego świadczenia lub na spełnieniu świadczenia zastępczego (np. odszkodowawczego). Natomiast uprawnienia uboczne (pomocnicze) przygotowują lub uzupełniają świadczenie główne i, oczywiście, nie mogą istnieć bez uprawnienia głównego.

Uprawnieniami ubocznymi są np. roszczenia o zapłatę odsetek w razie opóźnienia świadczenia pieniężnego (art. 481 KC) albo prawo zatrzymania (art. 461 KC).

4. Dług

Korelatem wierzytelności jest dług rozumiany jako **zespół obowiązków** **39** **dłużnika** (por. art. 373, 379 § 1, art. 382, 508, 519 i n. KC). Wykonanie tych obowiązków ma na celu zaspokojenie interesu wierzyciela, określonego jego prawem podmiotowym (wierzytelnością). Z tego względu, w myśl art. 354 § 1 KC: „Dłużnik powinien wykonać zobowiązanie zgodnie z jego treścią

i w sposób odpowiadający jego celowi społeczno-gospodarczemu oraz zasadom współzycia społecznego, a jeżeli istnieją w tym zakresie ustalone zwyczaje – także w sposób odpowiadający tym zwyczajom”. W taki sam zresztą sposób wierzyciel powinien współdziałać przy wykonaniu zobowiązania (art. 354 § 2 KC). Odwołanie się do celu społeczno-gospodarczego zobowiązania wzbogaca podstawę oceny zachowań stron o kryterium natury funkcjonalnej. Chodzi tu bowiem o wzięcie pod uwagę tych konsekwencji, jakie nie są wypowiedziane w treści przepisów prawnych lub w oświadczeniach woli albo w zwyczajach, a które z uwzględnieniem wszelkich konkretnych okoliczności należy uznać za typowe i tym samym za oczekiwane przez strony. W sposób uproszczony można powiedzieć, że realizacja stosunku zobowiązaniowego powinna przebiegać tak, aby odpowiadał on zdrowemu rozsądkowi.

Wskazanego tu kryterium nie należy mylić z tzw. celem prawnym (*causa*) zobowiązania (przysporzenia), co ma doniosłość przy podziale czynności prawnych na abstrakcyjne i kausalne. Zagadnienie to zostało już wyjaśnione w wykładzie części ogólnej prawa cywilnego.

- 40 Podstawowym obowiązkiem dłużnika jest **spełnienie świadczenia**. Jednak – jak wspomniano już o tym – wierzycielowi mogą przysługiwać względem dłużnika także uprawnienia kształtujące, które realizują się bez współdziałania tego ostatniego. W związku z tym nie przybierają one postaci spełnienia świadczenia, aczkolwiek dłużnik zobowiązany jest dostosować swoje zachowanie do następstw zmienionego przez czynność prawo kształtującą stosunku zobowiązaniowego. W tym sensie można więc mówić również o korelatywności pozycji wierzyciela i dłużnika ze względu na przysługujące wierzycielowi uprawnienia kształtujące.

Przykład: Wybór świadczenia alternatywnego (przemiennego) jest czynnością prawo kształtującą (art. 365 KC), wskazującą ostatecznie, jakie świadczenie ma dłużnik spełnić.

- 41 Owa cecha **korelatywności** długu i wierzytelności charakterystyczna dla stosunku zobowiązaniowego pozwala ustalić treść jednego z tych elementów przez określenie treści drugiego elementu. Sprawa ma się podobnie, jakby ktoś chciał zbadać zarys powierzchni opony samochodowej. Równie dobrze może tego dokonać, obserwując ją bezpośrednio albo jej odbicie na odpowiednio elastycznym podłożu. Raczej więc tylko kwestią przyjętej techniki ustawodawczej jest to, czy treść stosunku zobowiązaniowego wyznaczona zostaje przez wskazanie uprawnień wierzyciela, czy obowiązków dłużnika. Nasz system prawny, idąc w tym względzie za utartą tradycją, wskazuje na obowiązki dłużnika. Nie powinno to jednak zaciemniać faktu, że głównym celem zobowiązania jest zaspokojenie interesu wierzyciela i temu celowi przyporządkowane zostały obowiązki dłużnika, a zwłaszcza obowiązek świadczenia.